

v|b|z

biblioteka
**STRUČNO
POPULARNA**

izvršna urednica:
Sandra Ukalović

Christopher Hitchens
Bog nije velik

copyright © za hrvatsko izdanje
V.B.Z. d.o.o.
10010 Zagreb, Dračevička 12
tel: 01/6235-419, fax: 01/6235-418
e-mail: info@vbz.hr
www.vbz.hr

za nakladnika:
Boško Zatezalo

urednica:
Jasna Grubješić

lektura i korektura:
Ljerka Česi

grafička priprema:
V.B.Z. studio, Zagreb

tisak:
Grafički zavod Hrvatske d.o.o., Zagreb
lipanj 2008.

Christopher Hitchens **Bog nije velik**

**Kako religija zatruje
sve što dotakne**

s engleskoga prevela:
Alma Keser-Brozović

sadržaj:

9	1. Blago rečeno
20	2. Religija ubija
39	3. Kratka digresija o svinji; ili, zašto u nebeskom carstvu mrže šunku
43	4. Nekoliko riječi o zdravlju i o tome kako mu religija može naškoditi
59	5. Metafizičke postavke religije nisu točne
67	6. Argumenti postanka
87	7. Otkrivenje: Noćna mora »Starog« zavjeta
96	8. »Novi« zavjet nadmašuje zlo »Starog« zavjeta
108	9. Kuran je prepisan iz židovskih i kršćanskih mitova
121	10. Jeftin sjaj čudesa i propast pakla
133	11. »Priprosto obilježje njihova porijekla«: Nečasni počeci religije
145	12. Ponovimo: Kako završava religija
148	13. Ponašaju li se ljudi zbog religije bolje?
165	14. Rješenje se ne nalazi u religijama »Istoka«
173	15. Religija kao iskonski grijeh
182	16. Predstavlja li vjera zlostavljanje djece?
192	17. Očekivani prigovor: Zadnji očajnički pokušaj da se obezvrijedi sekularizam
212	18. Jedna suptilnija tradicija: Otpor racionalista
231	19. Zaključak: Potreba za novim prosvjetiteljstvom
237	Zahvale
239	Popis literature
245	Kazalo

O, jadan li je ljudski rod,
stvoren po jednom zakonu, a primoran da slijedi drugačiju narav;
tašt po prirodi, a taštinu mu brane,
rođen bolestan, a prisiljen da bude zdrav.

– Fulke Greville, »Mustapha«

Mislite li da bi gomili kao što ste vi
s mozgom crva, gladnoj i fanatičnoj
Bog povjerio svoju tajnu, a meni ne bi?
Pa, dobro – jedna zabluda više-manje. Vjerujte i u nju!

– »Rubaije« Omara Khajjama

Spokojno će umrijeti, spokojno će izdahnuti u tvoje
ime, a pod zemljom će naći samo smrt. Međutim,
mi ćemo čuvati svoju tajnu, i samo zbog njihove sreće mamit
ćemo ih obećanjima nebesa i vječnosti.

– Veliki inkvizitor govori svom
»spasitelju« u »Braći Karamazovima«

01. Blago rečeno

Ukoliko čitatelj pristupa ovoj knjizi s otporom prema temi i s namjerom da otkrije kakvi su grijesi i opačine naveli njena autora da napiše to što je napisao (a ja sam zaista uočio da oni koji javno propovijedaju samilost, milosrđe i praštanje često pripadaju toj vrsti čitatelja), onda bi se on ili ona mogao posvađati s neznanim i neizrecivim stvoriteljem koji je – po svojoj prilici – htio da ja budem baš takav kakav jesam. Takva će osoba oskvrnuti uspomenu na jednu dobru, iskrenu, jednostavnu ženu, punu čvrste i samozatajne vjere koja se zvala Jean Watts.

Upravo mi je gospođa Watts, kao devetogodišnjaku koji je pohađao školu na granici Dartmoora, u jugoistočnoj Engleskoj, dala prvu poduku o prirodi ali i o Svetom pismu. Ona je mene i moje školske kolege znala voditi u šetnje, u osobito lijep dio moje prekrasne domovine, učeći nas kako prepoznati različite vrste ptica, drveća i biljaka. U sjećanju mi je ostala zadivljujuća raznovrsnost života u živici; čudo jaja u jednom leglu koje smo pronalazili u začuđujuće isprepletenim gnijezdima; način na koji smo lišćem kiselice koja je rasla u blizini ublažavali nelagodno pečenje koprive (moralni smo nositi kratke hlače). Dobro se sjećam i »lovočuvareva muzeja«, u kojem su mještani izlagali leševe štakora, lasica, i ostalih štetočina i mesoždera, koje je, vjerojatno, stvorilo neko ne baš dobrotivno božanstvo. Ako vam u ruke dospije knjižica besmrtnih pjesama Johna Clarea u kojima pjesnik opisuje seoski ambijent, bit će vam jasno o čemu govorim.

Na kasnijim smo predavanjima znali dobiti list papira s tekstem pod naslovom »Istražimo Sveto pismo«, kojega je u školu poslao tko zna koji nacionalni organ zadužen za religijsko obrazovanje. (Ovo, kao i svakodnevnu molitvu propisivala je država, tako da je i jedno i drugo bilo obvezatan sadržaj u našim školama.) Svaki je papir sadržavao po jedan stih iz Starog ili Novog zavjeta, a naš se zadatak sastojao u tome da pronađemo taj stih u Bibliji i potom kažemo razredu ili učitelju, usmeno ili pismeno, o čemu se radi i koja je pouka stiha. Sviđala mi se ta vježba, i u tome sam se tako usavršio da sam (poput Bernija

Woostera^{*)} često bio »najbolji« na satovima vjeronauka. Bio je to uvod u moju praktičnu i literarnu kritiku. Pročitao bih sva poglavlja koja prethode zadanom stihu, kao i ona iza, kako bih bio siguran da sam dobro shvatio originalnu zamisao. I danas to ponekad činim, što neke od mojih neprijatelja izuzetno nervira, a osim toga, moram reći da još uvijek poštujem ljude čiji stil ponekad odbace i proglase isuviše talmudskim, kuranskim, ili »fundamentalističkim«. Takvo je štivo dobro za mentalnu vježbu i izoštrava literarni ukus.

Međutim, stigao je dan kad je sirota, draga gospođa Watts nadmašila samu sebe. Ambiciozno nastojeći spojiti ulogu učiteljice prirode i vje-roučiteljice, rekla je: »Znate, djeco, Bog je vrlo velik i milostiv. On je stvorio sve drveće i travu zelenom, zato što je ta boja tako umirujuća za ljudske oči. Zamislite kako bi grozno bilo da je sva vegetacija tamnocrvena ili narančasta.«

Vidite li što je ta pobožna stara dosada uradila? Volio sam gospođu Watts: ona je bila prijazna udovica bez djece, imala dobrodušnog psa ovčara koji se stvarno zvao Rover^{**}, i ponekad bi nas, nakon sata, znala pozvati na slatkiše u svoju trošnu kuću pored pruge. Ako je Sotona izabrao nju da me navede na grijeh onda je on bio daleko dovtljiviji od zmije u Edenskom vrtu. Ona nikada nije povisila glas niti je bila nasilna – što se ne bi moglo reći za sve moje učitelje – i općenito govoreći bila je jedna od onih ljudi, koji su tako dobro oslikani u *Middlemarchu*^{***}. Ona je bila jedna od onih za koje možemo reći da ukoliko »naš život nije ispao onako loše kako je mogao završiti,« to možemo »napola zahvaliti onim ljudima koji su živjeli pošteno i samozatajno, i koji počivaju u grobovima koje nitko ne obilazi.«

Unatoč svemu tome, iskreno me zaprepastilo ono što je rekla. Moje sandalice svezane oko gležnja stisnule su se od neugodnosti zbog nje. U dobi od devet godina nisam imao nikakvu predodžbu o argumentima iz Knjige postanka, ili o Darwinovoj teoriji kao njihovoj suprotnosti, a ni o vezi između fotosinteze i klorofila. U to su doba tajne genoma za mene, baš kao i za sve ostale ljude, bile skrivene. Tada još nisam imao prilike vidjeti mjesta u prirodi na kojima je sve ravnodušno ili neprijateljski nastrojeno prema čovjeku i prema životu općenito. Jednostavno sam znao, gotovo kao da mi je neka viša sila pružila mogućnost uvida, da je

* Jedan od glavnih likova iz serije humorističnih novela autora P.G.Wodehousea. Woodhouse je mladić, pripadnik viših krugova, koji zbog svoje prigluposti upada u razne neprilike. Iz njih ga najčešće izvlači njegov sluga, Jeeves, koji sve rješava umjesto njega (opaska prevoditeljice)

** Eng. gusar (opaska prevoditeljice)

*** Glasoviti roman George Eliot, u kojem spisateljica oslikava život i narav jednog imaginarnog provincijskog gradića naseljenog pripadnicima srednjeg staleža (opaska prevoditeljice)

moja učiteljica sa samo dvije rečenice uspjela sve postaviti naglavačke. Naše oči se prilagođavaju prirodi, a ne obrnuto.

Ne mogu tvrditi da se nakon ovog otkrića svega sjećam savršeno, i onim redom kako su se stvari događale, međutim, ubrzo nakon toga počeo sam zapažati i druge nelogičnosti. Zašto mi moramo neprekidno »hvaliti« Boga, koji je i tako stvoritelj svega što postoji, za nešto što on i bez našeg uplitanja čini? To mi je, u najmanju ruku, djelovalo dodvoravajuće. Ako Isus može iscijeliti sljepca kojega je slučajno sreo, zašto ne želi izliječiti sljepilo općenito? Što je toliko čudesno u njegovom istjerivanju demona, ako ti demoni prijeđu u svinjsko krdo? To je izgledalo zlokobno: djelovalo je poput crne magije a ne božjeg čuda. Zašto su sve te neprekidne molitve bile bez ikakvog rezultata? Zašto sam morao neprestano tvrditi, pred svima, da sam bijedni grešnik? Zašto se razgovor o seksu smatrao toliko otrovnim? Ti nesigurni i djetinjasti prigovori, kako sam kasnije i otkrio, izuzetno su česti, djelomično zato što niti jedna postojeća religija ne može na njih dati zadovoljavajuće odgovore. Međutim, nametnuo mi se jedan drugi, znatno važniji prigovor. (Kažem »nametnuo mi se« a ne »došao sam do zaključka« jer su ta neslaganja, osim što su nepomirljiva, također i neminovna.) Ravnatelj koji je predvodio dnevne mise i molitvu i poučavao nas Bibliji, i koji je bio popriličan sadist i prikriveni homoseksualac (što sam mu odavno oprostio budući da je upravo on pobudio moje zanimanje za povijest i posudio mi moj prvi primjerak knjige P. G. Wodehousea), jedne je večeri, bez imalo okolišanja, izjavio pred nekima od nas nešto što je trebalo biti životna mudrost. »Možda sada, dok ste još mladi, i ne shvaćate smisao vjere,« rekao je. »No, jednog dana, kad počnete gubiti svoje najbliže, sve će vam biti mnogo jasnije.«

I ponovno sam osjetio navalu negodovanja i nevjerice. Mogao je isto tako reći da je religija obmana, ali da zbog toga ne treba razbijati glavu, budući da nam ona dobro služi kao utjeha. Kako jadno. Tada sam imao gotovo trinaest godina, i pomalo sam se preobražavao u nepodnošljivog malog intelektualca. Tada još nisam znao tko je Sigmund Freud – iako bi mi on vrlo dobro došao da bolje shvatim ravnatelja – ali, imao sam priliku čuti za njegov ogled *Budućnost iluzije*.

Sve vam ovo spominjem jer ja nisam jedan od onih čija je prilika da očuvaju svoju vjeru netaknutom upropaštena zlostavljanjem u djetinjstvu ili brutalnom indoktrinacijom. Znam da su milijuni ljudskih bića morali trpjeti takve stvari, i smatram kako niti jednoj religiji ne bismo smjeli oprostiti nametanje takvog jada. (U vrlo bliskoj prošlosti mogli smo vidjeti kako je rimokatolička crkva, kao sukrivac, ukaljala

svoj obraz neoprostivim grijehom silovanja djece, ili da se poslužimo latinskom parafrazom, »niti jedno djete nisu preskočili«^{*}) Međutim; i neke nereligijske organizacije počinile su slične zločine, možda čak i gore.

Preostala su mi još najmanje četiri prigovora religijskom opredjeljenju: da ono u potpunosti krivo tumači postanak čovjeka i svemira, da ono zbog ove temeljne nelogičnosti uspijeva spojiti beskrajnu podložnost s bezgraničnim solipsizmom, da je istodobno i uzrok i posljedica opasnog seksualnog nasilja, i da je potpuno utemeljeno na neobjektivnom načinu razmišljanja.

Smatram da nisam arogantan kad tvrdim da sam već i prije nego što sam mutirao otkrio sva četiri nedostatka religije (kao i to da sam primijetio još vulgarniju i očitiju činjenicu da i ljudi koji su samo kao laici uključeni u sustav koriste religiju kako bi sebi priskrbili autoritet). Čvrsto vjerujem da su milijuni ljudi na isti način došli do vrlo sličnih zaključaka, imao sam ih priliku sresti na stotinu mjesta, u desecima zemalja. Mnogi od njih nisu nikada ni bili vjernici, a mnogi su napustili vjeru nakon teške borbe. Neki su od njih svako malo doživljavali zasljepljujuće trenutke nesigurnosti, koji su, doduše, bili manje epileptični i apokaliptični (a kasnije su postali i racionaliziraniji i moralno utemeljeniji) od religijskog iskustva Pavla iz Tarza na cesti za Damask. Tu je moj problem, i problem mojih istomišljenika. Naši principi se ne mogu poistovjetiti s vjerom. Mi se ne oslanjamo samo na znanost i razum, jer ti prijeko potrebni čimbenici unatoč svemu nisu dovoljni, ali ne vjerujemo ničemu što proturječi znanosti i što vrijeđa zdrav razum. Mi se možda po mnogo čemu međusobno razlikujemo, ali ono što nam jest zajedničko je poštovanje slobode istraživanja, nepristranost, i potraga za čistom spoznajom. Ne držimo se svojih uvjerenja dogmatski: neslaganja između profesora Stephena Jaya Goulda i profesora Richarda Dawkinsa vezana uz »evoluciju u skokovima«^{**} i uz praznine koje postoje u postdarvinističkoj teoriji, podosta su široka i fundamentalna, ali ono će se razriješiti traženjem dokaza i argumentiranom raspravom, a ne međusobnom ekskomunikacijom. (Moja osobna odbojnost prema servilnom prijedlogu profesora Dawkinsa i Daniela Dennetta da bi ateisti uobraženo trebali sami sebe nazvati »intelektualnom elitom«^{*} uzrok je naših neprekidnih razmimoilaženja). Nitko od nas nije

* Igra riječi: u originalu »no child's behind left« aludira na neke nacionalne programe pod nazivom »Ni jedno dijete zapostavljeno« ili na engleskom »no child left behind« (opaska prevoditeljice)

** Na engleskom »punctuated evolution« ili »punctuated equilibrium« je evolucionistički model prema kojem se neka biljna ili životinjska vrsta ne pojavljuje postepenim razvojem, već naglo i skokovito (opaska prevoditeljice)

imun na privlačnost čuda, misterije i strahopoštovanja: imamo glazbu likovnu umjetnost i književnost, i smatramo da Shakespeare i Tolstoj, Schiller, Dostojevski i George Eliot mogu riješiti neke ozbiljne etičke dileme daleko bolje nego što na njih može odgovoriti Biblija i njene mistične priče s moralnom poukom. Književnost, a ne Biblija, podupire duh a moram reći i dušu – budući da ne mogu naći ni jednu drugu metaforu. Mi ne vjerujemo u raj i pakao, pa ipak niti u jednoj statistici ne postoji podatak da smo bez očekivanja kazne ili nagrade skloniji kriminalnoj pohlepi ili nasilju od vjernika. (U stvari, kad bi se mogla obaviti prava statistička provjera, siguran sam da bi se pokazalo kako je istina upravo suprotna.) Mi smo se pomirili s tim da živimo samo jednom, i da se naš život nastavlja jedino preko naše djece, i savršeno nam je jasno da se moramo maknuti, otvoriti put i napraviti mjesta za njih. Došli smo do zaključka da je, u najmanju ruku, moguće da će se jednom kad ljudi prihvate činjenicu svog kratkog života punog borbe, svi ponašati bolje jedni prema drugima, a ne gore. Sigurni smo da se može moralno živjeti i bez religije. Isto tako, čvrsto vjerujemo da je istinit zaključak – da je religija uzrok zbog kojeg se većina religioznih ljudi ne ponaša bolje od drugih, i zbog kojeg si oni uzimaju za pravo da se ponašaju tako da bi svojim postupcima poprilično iznenadili i vlasnika bordela i ratnog zločinca.

I što je, možda, još najvažnije, mi nevjernici ne trebamo ništa što će nas podupirati. Mi smo ljudi kakve je Blaise Pascal imao na umu kad je pisao o nekome tko je rekao: »Meni je ateizam urođen.« U selu Mantaillou, tijekom jednog od masovnih srednjovjekovnih progona, inkvizitori su upitali jednu ženu od kuda potječu njene heretičke sumnje u uskrsnuće i pakao. Zacijelo je bila svjesna da joj prijete strašna opasnost od polagane smrti koju su joj namijenili njeni bogobožni suci, no, svejedno je odgovorila kako ih nije čula ni od koga nego je sama došla do tog uvjerenja. (Često ćete imati prigodu čuti kako se vjernici hvale jednostavnošću i bezazlenošću svog stada, ali to u ovakvim epizodama u kojima su u nebrojeno mnogo slučajeva potirali i gušili prirodni, zdrav razum i lucidnost, nikako ne mogu reći.)

Mi se ne trebamo sastajati svaki dan, ni svakih sedam dana, niti na dan koji je po nečem svet ili značajan, kako bismo obznanili svoju ispravnost ili kako bismo pokazali kako smo ponizni valjajući se u vlastitoj bezvrijednosti. Mi ateisti ne trebamo svoje svećenike, niti bilo kakav hijerarhijski ustroj koji će oblikovati naša shvaćanja. Maska su nam žrtvovanja i ceremonije, baš kao i relikvije i obožavanje bilo kakve slike ili predmeta (uključujući tu i predmete u obliku jedne od

najkorisnijih čovjekovih izuma: uvezane knjige). Nama niti jedno mjesto na svijetu nije i ne može biti »svetije« od bilo kojeg drugog: razmetljivoj apsurdnosti hodočašća, ili čistom užasu ubijanja ljudi zbog nekog svetog zida, spilje, svetišta ili stijene pretpostavljamo opušten ili užurban hod iz jedne knjižnice ili galerije u drugu, ili odlazak na ručak s dragim prijateljem, potaknut željom da se nađe istina ili ljepota. Neki od tih izleta do police s knjigama ili na ručak ili u galeriju, bez sumnje će nam omogućiti, ukoliko su ozbiljni, dodir s vjerovanjima i onima koji vjeruju, među kojima ima velikih slikara i skladatelja, s djelima Svetog Augustina, Tome Akvinskog, Maimonidesa i Newmana. Ovi genijalni mislioci napisali su možda mnogo štetnih stvari pa i besmislica, i bili smiješno neupućeni u činjenicu da mikrobi uzrokuju zarazne bolesti, nisu možda ni slutili u kojem se dijelu solarnog sustava nalazi naš planet, da ne govorimo o potpunom nepoznavanju svemira, i upravo zbog toga danas više nisu aktualni, a vjerojatno neće biti ni u budućnosti. Religija je davno rekla svoju posljednju suvislu ili plemenitu ili inspirativnu riječ: bit će da se radi ili o tome da nema više što za reći ili o slučajevima u kojima je njena poruka mutirala u krasan ali i neodređen humanizam, poput humanizma hrabrog luteranskog pastora Dietricha Bonhoeffera kojega su nacisti objesili zbog toga što nije želio pristati na kolaboraciju. Više nećemo imati proroka i mudraca poput onih iz davnina, i zbog toga je današnja pobožnost samo daleki odjek prošlosti, koji se ponekad pretvara u zaglušujuću vrisku kojom nastoje odagnati strahovitu prazninu.

Dok su neki religijski argumenti veličanstveni na svoj ograničen način – da citiramo Pascala – a neki od njih zastrašujući i apsurdni – nije moguće zaboraviti riječi C. S. Lewisa – oba stila imaju nešto zajedničko, naime istu zastrašujuću opterećenost iskušenjem koje ih neprekidno prati. Koliko truda treba da bi se pružili dokazi za nešto nevjerovatno! Azteci su *svakodnevno* morali otvoriti po jedan ljudski grudni koš kako bi bili sigurni da će izaći sunce. Od monoteista se očekuje da salijeću svoje božanstvo daleko češće, kako se ono ne bi oglušio o njihove molitve. Koliko ispraznosti treba sakriti – često ne baš uspješno – kako bi se pojedinac mogao pretvarati da je on isključivi predmet božanskog plana? Koliko samopoštovanja treba žrtvovati da bi se čovjek mogao neprekidno koprcati u svjesnosti o vlastitom grijehu? U koliko nepotrebnih pretpostavki treba povjerovati, koliko puta treba iskriviti činjenice kad pristupamo svakom novom znanju, koliko ih moramo promijeniti da bi se »uklopile« u već usvojene riječi drevnih izmišljenih božanstava? Koliko svetaca i čuda, koncila i konklava treba kako bi se

uopće učvrstilo vjersko načelo da bi se onda – nakon beskrajne patnje i gubitka i apsurdnosti i okrutnosti – moralo odustati od neke od tih dogmi? Bog nije stvorio čovjeka na vlastitu sliku i priliku. Očito je bilo baš obratno, i to je najlogičnije objašnjenje za pojavu mnoštva božanstava i religija, kao i bratoubojstava između raznih vjera i unutar svake pojedine vjere, koje vidamo svuda oko sebe i koja su znatno usporila razvoj civilizacije.

Do bivše i današnjih strahota počinjenih u ime vjere nije došlo zbog toga što je čovjek zao, već zato što je on biološki, kao vrsta, samo djelomično racionalan. Evolucija je predodredila da je naš čeonj režanj preslabo, a nadbubrežna žlijezda previše razvijena, dok je naše reproduktivne organe očito oblikovala kakva komisija; to je recept koji, sam po sebi ili u kombinaciji, vrlo vjerojatno dovodi do nesreće i poremećaja. No ipak, sve se potpuno mijenja kad čovjek zaboravi na zadrte vjernike i okrene se, recimo, ništa manje gorljivoj Darwinovoj, Hawkingovoj ili Crickovoj misli. Ovi vas ljudi još više prosvjetljuju kad nisu u pravu, ili kad neizbježno zastranjuju, nego što vas nadahnjuje neki lažno skroman vjernik koji uzalud nastoji krug pretvoriti u kvadrat tumačeći vam kako on, puki proizvod svoga stvoritelja, poznaje namjere tog istog stvoritelja. Ne može se sve svesti na estetiku, a osim toga mi, nastrojeni humanisti, estete i agnostici i ne želimo čovječanstvu oduzeti njegova čuda i utjehu. To nam nije ni nakraj pameti. Ako ste voljni posvetiti malo svoga vremena proučavanju fascinantnih fotografija snimljenih Hubbleovim teleskopom, dobit ćete uvid u nešto što je daleko strašnije i tajanstvenije – i kaotičnije, silnije i užasnije – od bilo koje priče o stvaranju ili »sudnjem danu«. Nakon što pročitate Hawkingova razmišljanja o »rubu horizonta,« tu smionu teoriju o »crnoj rupi« u koju čovjek može hipotetički uskočiti i vidjeti prošlost i budućnost (ali, nažalost, osoba koja bi to pokušala ne bi imala »vremena« da tu mogućnost ostvari), silno ću se začuditi ako i dalje budete razbijali glavu oko Mojsija i njegovog neupečatljivog »gorućeg grma.« Kad proučite ljepotu i simetriju dvostruke uzvojnice i zatim se upustite u potpunu analizu slijeda svoga vlastitog genoma, istog će vas se trena dojmiti činjenica da je jedan takav, gotovo savršen fenomen skriven u samoj suštini vašega bića. To će vas (barem se nadam) uvjeriti da imate mnogo zajedničkog s ostalim skupinama koje pripadaju vašoj vrsti – teorija o »rasi« pretvorit će se, zajedno s biblijskom teorijom »postanka«, u pepeo – a još će vas više fascinirati saznanje da ste vrlo slični ostalim pripadnicima životinjskog carstva. Sada konačno imate pravo biti ponizni pred svojim stvoriteljem, a ispada da to nije »osoba,« već proces mutacije koji uključuje poprilično

proizvoljne elemente, proizvoljnije nego što bi to naša taština možda željela. To je i više nego dovoljno misterije i čuda za jednog sisavca, više ih ne bi mogao ni podnijeti: najobrazovanije osobe na svijetu moraju priznati – namjerno *neću* reći ispovijediti se – da on ili ona znaju sve manje i manje, no to manje se odnosi na sve više i više stvari.

Kad govorimo o utjehi, budući da religiozni tako često tvrde da upravo vjera zadovoljava tu potrebu, valja reći da oni koji nude lažnu nadu nisu pravi prijatelji. U svakom slučaju, ni kritičari religije ne poriču njen anestetički učinak. Oni samo upozoravaju na to da bi ona mogla biti placebo i bočica obojene vode. Vjerojatno najčešći krivo shvaćen citat modernih vremena – svakako najpopularniji kad se radi o ovoj temi – je tvrdnja da je Marx okarakterizirao religiju kao »opijum za narod.« S druge je strane ovaj potomak cijele loze rabina shvaćao vjeru vrlo ozbiljno pa je u svojoj raspravi *Doprinosi kritici Hegelove filozofije prava*, napisao sljedeće riječi:

Tjeskoba vjernika istodobno je izraz stvarne nevolje i prosvjed protiv nje. Religija je uzdah potlačenog bića, srce nemilosrdnog svijeta, baš kao i duh bezdušne situacije. Ona je opijum za čovječanstvo.

Da bi se postigla istinska sreća potrebno je iskorigeniti religiju, koja je iluzija ljudske sreće. Zahtjev da se odrekemo iluzija o sreći jednak je zahtjevu da uklonimo stanja zbog kojih su te iluzije potrebne. Kritika religije je stoga u svom zametku kritika ove doline suza, a religija je njen odjek. Kritika je iščupala zamišljeno cvijeće iz lanaca, ne zato da bi čovjek nosio neurešene lance i da bi mu oduzela utjehu, već zato da bi on mogao odbaciti okove i ubrati živo cvijeće.

Dakle, poznati krivi navod nije toliko »krivi navod« koliko vrlo grub pokušaj da se krivo interpretira filozofski napad na religiju. Oni koji vjeruju sve što im svećenici, rabini i imami govore o stavovima i načinu razmišljanja nevjernika, naići će na mnoštvo sličnih iznenađenja u nastavku ovog izlaganja. Možda će prestati vjerovati u ono što su im govorili – a možda će i s više kritičnosti gledati na takvu indoktrinaciju, koja je problem kojeg prvoga treba riješiti.

Marx i Freud, doduše, nisu bili doktori znanosti, nisu čak bili ni znanstvenici u užem smislu. Bolje je da o njima razmišljamo kao o velikim i pogrešivim, maštovitim esejistima. Drugim riječima, kad se intelektualni univerzum mijenja, ni ja nisam toliko arogantan da bih sebe poštedio od samokritike. Isto se tako zadovoljavam mišljenjem da će neke proturječnosti i dalje ostati proturječne, da moćno ljudsko oruđe, veliki mozak sisavaca, možda nikada neće riješiti neke

probleme, i da će neke stvari zauvijek ostati nepoznanica. Ako se otkrije da je svemir konačan, ili se dokaže da je beskonačan, i jedno i drugo otkriće bilo bi za mene jednako omamljujuće i nedokučivo. Iako sam sreo mnoge ljude daleko mudrije i pametnije od mene, ne poznajem nikoga tko bi bio dovoljno mudar ili inteligentan da može tvrditi da je s njim drugačije.

Na taj način i najblaža kritika postaje najradikalnija i vrlo razorna. Religiju je stvorio čovjek. Čak se ni ljudi koji se njome bave ne mogu složiti oko toga što su njihovi proroci, iskupitelji i gurui ustvari rekli ili učinili. Još se manje mogu nadati da će znati razjasniti »značenje« kasnijih otkrića i promjena koje su, na početku, ili pokušavale osujetiti ili njihove sudionike prokazati. Pa ipak – vjernici tvrde da znaju! Ne samo da znaju, već i da znaju *sve*. Ne samo da znaju da Bog postoji te da je on stvorio i da nadzire ono što je stvorio, već i da znaju što »on« zahtijeva od nas – od onoga što jesti, naših običaja pa do seksualnog ćudoređa. Drugim riječima, u sveobuhvatnoj i kompliciranoj raspravi u kojoj mi znamo sve više i više o sve manje stvari, ipak postoji nada za prosvjetljenjem pa dok nastavljamo raspravljati, jedna frakcija – koja se i sama sastoji od međusobno zaraćenih strana – posjeduje takvu drskost da tvrdi kako mi već imamo sve temeljne informacije koje su nam potrebne. Takva glupost, pomiješana s tolikom prepotencijom trebala bi već sama po sebi biti dovoljan razlog da isključimo »vjeru« iz rasprave. Osoba koja je u sve sigurna, i koja tvrdi da joj je Bog dao opravdanje za tu sigurnost, pripada djetinjoj fazi naše vrste. Rastanak od religije će vjerojatno potrajati, ali s njim kao i sa svim ostalim rastancima ne bismo trebali odugovlačiti.

Vjerujem da, kad biste me upoznali, ne biste nužno pomislili da je moje stajalište ovakvo. Mene biste vjerojatno zatekli da sjedim do kasna, i daleko dulje s religioznim prijateljima prije nego s onima koji to nisu. Ovi me poznanici često nerviraju nazivajući me »tražiteljem,« onim što ja nisam, barem nisam onakav tražitelj kakvim me oni smatraju. Kad bih se vratio u Devon, gdje se nalazi grob gospođe Watts kojega nitko ne posjećuje, zasigurno biste me zatekli kako sjedim iza neke stare keltske ili saksonske crkve. (Prekrasna pjesma Philipa Larkina savršeno opisuje i moj stav.) Jednom sam napisao knjigu o Georgeu Orwellu, koji bi mi mogao biti junak kad bih ja imao junake, i bio uznemiren što on ne mari za rušenje crkava u Kataloniji 1936. godine. Kod Sofokla vidimo, davno prije nastanka monoteizma, da Antigona govori u ime humanizma pokazujući svoju odbojnost prema profanaciji. Ostavljam vjernicima da jedni drugima pale crkve, džamije i sinagoge, i ne treba se bojati da

oni to neće napraviti. Kad ulazim u džamiju, skidam cipele. Kad idem u sinagogu, pokrivam glavu. Čak sam se jednom prilikom u nekom ašramu u Indiji pridržavao njihovih pravila, iako mi je to predstavljalo poprilično iskušenje. Moji mi roditelji nisu nametali nikakvu vjeru: Vjerojatno sam imao sreće što se mome ocu nije osobito sviđao strogi baptističko-kalvinistički odgoj, a majci je bolje odgovarala asimilacija – djelomično i zbog mene – nego judaizam njenih predaka. Sada znam dovoljno o svim religijama i zbog toga sam siguran da ću na svakom mjestu i u svako doba svoga života ostati nevjernik, ali moj ateizam bi se mogao opisati kao protestantski ateizam.

Sjajna liturgija Biblije kralja Jamesa i Cranmerov molitvenik – liturgija koju je površna anglikanska crkva olako diskreditirala – bili su prvi religijski spisi s kojima se nisam složio. Kad mi je umro otac i kad je bio pokapan u kapeli koja gleda na Portsmouth – u istoj onoj kapeli u kojoj se noć prije savezničkog iskrcavanja na Normandiji, 1944. godine, general Eisenhower molio za uspjeh operacije – čitao sam oproštajni govor stojeći na propovjedaonici i kao tekst odabrao stih poslanice Filipljanima Savla iz Tarza, kojeg su kasnije proglasili »Svetim Pavlom« (četvrto poglavlje, osmi stih):

Uostalom, braćo, sve što je čestito, što je dično, što je pravedno, što je nevino, što je ljubezno, što je na dobru glasu; i sve što je kreposno i hoalevrijedno, to neka bude sadržaj vaših misli!

Ovaj sam citat odabrao zbog njegove poruke koja me već dugo, neprekidno i lukavo progoni. Ona će me pratiti do mog smrtnog časa zbog svog karaktera koji je u osnovi svjetovan, i zbog toga što sjaji u pustoši ispraznog brbljanja, žalopojki, besmislica i prijetnji koje je okružuju.

Sporenje s vjerom osnova je i izvor svakog neslaganja, jer ona je početak – ali ne i kraj – svih sporova oko filozofije, znanosti, povijesti i ljudske prirode. To je također i početak – ali ne i svršetak – svih svađa oko toga što je to dobar život i pravedno građanstvo. Vjera je, točno zato što smo mi još uvijek bića koja se razvijaju, neiskorjenjiva. Ona neće nikad izumrijeti, ili se to barem neće dogoditi dok god ne prebrodimo svoj strah od smrti, strah od mraka, od nepoznatog i strah kojeg osjećamo jedni od drugih. Zbog toga je ne bih zabranio ni kad bih mislio da mogu. Jako velikodušno od njega, mogli biste reći. No, bi li vjernici prema meni bili tako popustljivi? To pitam zato što između mene i mojih religioznih prijatelja postoji stvarna i ozbiljna razlika, a pravi i ozbiljni prijatelji dovoljno su iskreni da to i priznaju. Nikad se

ne bih protivio dolasku na proslavu bar mitzve njihove djece, divim se njihovim gotičkim katedralama, »poštujem« njihovo uvjerenje iako znam da je Kuran napisan diktiranjem nepismenom trgovcu, i to isključivo na arapskom, i zanimam se za wiccanske*, hinduske i džainske načine ublažavanja straha. I dok sve to činim ne inzistiram na tome da mi uzvrate na isti način – ne tražim od njih da me *zauzvrat ostave na miru*. No, tu mi uslugu vjernici naprosto ne mogu učiniti. Dok pišem ove riječi i dok ih vi čitate, ljudi odani religiji na različite načine snuju vaše i moje uništenje i uništenje svih s mukom ostvarenih ljudskih dostignuća za koje sam ikada čuo. *Religija zatruje sve što dotakne.*

* Moderni oblik čarobnjaštva, postoji i kao religija (opaska prevoditeljice)

02. Religija ubija

Njegova averzija prema religiji, prema onom što najčešće podrazumijevamo pod tim pojmom, bila je slična Lukrecijevoj mržnji: u njoj nije gledao puku zaludenost uma, ona je za njega bila veliko moralno zlo. Smatrao ju je najvećim neprijateljem morala: prvo, zbog prihvaćanja izmišljenih vrlina – vjerovanja u različite religijske dogme, zbog osjećaja pobožnosti i obreda, zbog svega što nije povezano s dobrim kod ljudi – zbog svega što nas navodi da poštovanje dogmi prihvaćamo kao nadomjestak za istinske vrline: ali iznad svega, zbog toga što radikalno podrivaju moralne standarde tjerajući ih da se usklade s voljom jednog bića kojem se ulaguju na sve moguće načine, ali kojega, u trenucima trijezne iskrenosti, opisuju kao nadasve mrsko biće.

– John Stuart Mill o svom ocu u »Autobiografiji«

Tantum religio potuit suadere malorum.

(Religija tjera ljude da čine neshvatljiva zla.)

– Lukrecije, »De Rerum Natura«

Zamislite da možete izvesti majstoriju za koju ja nisam sposoban. Pretpostavimo, drugim riječima, da ste u mogućnosti zamisliti beskrajno dobrostivog i svemoćnog stvoritelja, koji vas je začeo u svom umu, zatim stvorio i oblikovao, postavio vas u svijet koji je stvorio za vas, a sada vas nadgleda i pazi čak i dok spavate. Zamislite, zatim, da ćete, ukoliko se držite pravila i zapovijedi koje vam je s ljubavlju nametnuo, zaslužiti nagradu vječnog blaženstva i spokoja. Ne mogu reći da vam zavidim na tom vjerovanju (jer mi ono izgleda kao želja da se živi pod režimom koji se doima dobrohotnim ali i nepromjenjivim), ali bih zaista želio nešto saznati. Zašto ono ne usređuje one koji u njega vjeruju? Njima zacijelo izgleda da posjeduju neku izvanrednu tajnu, tajnu u kojoj mogu naći utočište u trenucima najveće nevolje.

Kad se promatra površno, izgleda da to tako i jest. Imao sam prilike prisustvovati mnogim protestantskim bogoslužjima, kako u zajednicama crnaca tako i bijelaca, u kojima je cijeli obred bio pretvoren u jednu dugotrajnu i glasnu egzaltaciju zbog toga što su svi prisutni navodno

spašeni, voljeni, i slično tome. Mnoga bogoslužja, u svim vjerama i u gotovo svim poganskim religijama, na vrlo sličan način stvaraju atmosferu svečanosti i zajedničkog slavlja, i upravo su mi zbog toga sumnjiva. Postoje i trenuci kad su te ceremonije suzdržane, smirene i otmjene. Dok sam bio član grčke pravoslavne crkve mogao sam osjetiti, premda ne i povjerovati u radost izazvanu riječima koje su razmjenjivali vjernici na uskrsno jutro: »*Christos anesti!*« (Krist je uskrsnuo!) »*Alethos anesti!*« (Uistinu je uskrsnuo!) Moram napomenuti kako sam postao član grčke pravoslavne crkve zato što sam, kao i mnogi drugi ljudi, želio izraziti svoju izvanjsku opredijeljenost. Priklonio sam se toj crkvi kako bih udovoljio roditeljima svoje supruge. Nadbiskup koji me je primio u zajednicu onog dana kad me je i vjenčao, objedinivši nešto što se trebalo obaviti u dva odvojena obreda, kasnije je postao vatreni pristaša i osnivač zaklade koja je potpomagala njegove kompanjone, pravoslavne masovne ubojice, Srbe, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, koji su po Bosni ostavili bezbroj masovnih grobnica. Kad sam se drugi puta ženio obred je predvodio rabin, pristaša reformiranog judaizma* obožavatelj Shakespeareova i Einsteinova djela, s kojim sam, za razliku od prethodnog svećenika, ipak imao nekih dodirnih točaka. Osim toga, ovaj je čovjek bio svjestan da se njegova doživotna homoseksualnost u principu smatra teškim grijehom, kojega su osnivači njegove vjere kažnjavali kamenovanjem. Iako anglikanskoj crkvi u kojoj sam prvotno kršten moje riječi danas mogu zvučati kao patetično blejanje, ipak moram reći da ona, kao potomak crkve koja je oduvijek uživala potporu države i imala tijesnu vezu s nasljednom monarhijom, ima povijesnu odgovornost za Križarske ratove, progone katolika, Židova i disidenata te da je sudjelovala u borbi protiv znanosti i razuma.

Iako se čudesna religijska uvjerenja i krajnja drskost vjernika mijenjaju ovisno o vremenu ili mjestu, može se sa sigurnošću tvrditi da religija nije, i još dugo ne može biti zadovoljna intenzitetom tog uplitanja. Ona se mora miješati u živote nevjernika, heretika ili pripadnika drugih vjera. Propovijedajući blaženstvo života na drugom svijetu, ona priželjkuje svjetovnu moć. To je potpuno razumljivo. Na kraju krajeva, religija je u potpunosti ljudska tvorevina. Ona ne dopušta suživot različitih vjera zato što ni sama u dovoljnoj mjeri ne vjeruje u ideale za koje se zalaže.

Uzmite samo primjer jedne od najčasnijih ličnosti koju je iznjedrila moderna religija. Godine 1996. u Republici Irskoj održan je referendum

* Reformirani judaizam ima svoje početke u Njemačkoj. Prosvjetiteljstvo 18. stoljeća razvijalo je razum i napredak, što je Židovima otvorilo mogućnost novih sloboda i uključivanja u društvo. Tada se razvilo tumačenje da naučnik ne može više prihvaćati objavljene Tore kao zbilju i obvezu, molitve su prevedene na narodni jezik, a službe su skraćene. (opaska prevoditeljice)

vezan uz jedno pitanje: treba li državni ustav i dalje zabranjivati razvod braka. Većina je političkih stranaka, u zemlji koja je postajala sve sekularnija, uvjerala svoje glasače da trebaju podržati promjenu zakona. One su to činile iz dva vrlo važna razloga. Više se nije smatralo da Rimokatolička crkva treba nametati svoj moral svim građanima, a osim toga bilo je očito kako neće biti moguće očekivati da će se Irska na kraju ujediniti ukoliko brojnu protestantsku manjinu na sjeveru budu neprekidno odbijali mogućnošću da na vlast dođe klerikalna Vlada. Majka Tereza doletjela je prevalivši dugi put od Kalkute kako bi se pridružila opoziciji na čelu sa crkvom i njenim tvrdolinijašima koji su podržavali postojeći zakon. Drugim riječima, Irkinja koja se udala za pijanca i preljubnika koji je, uz to, i tuče ne bi se smjela nadati boljem životu. Ona bi mogla dovesti u opasnost besmrtnost svoje duše ukoliko bi molila crkvene vlasti da joj dopuste da započne nov život. Što se tiče protestanata, oni bi morali birati između prihvaćanja blagoslova Rima i mogućnosti da u potpunosti ostanu izvan zakona. Nije bilo ni govora o tome da bi se katolici mogli pridržavati pravila svoje crkve, a da ih istodobno ne nameću svim ostalim građanima. Valja istaknuti da ovdje govorimo o britanskom otočju u zadnjem desetljeću dvadesetog stoljeća. Na kraju je referendum završio donošenjem amandmana na zakon, iako je pobjeda bila vrlo tijesna. (Majka Tereza je te iste godine u jednom intervjuu izjavila da se nada kako će njena prijateljica princeza Diana biti sretnija nakon što se izvukla iz svoga očito nesretnog braka. Njena nas izjava uopće ne treba začuditi, budući da je crkva oduvijek primjenjivala strože zakone prema siromasima, a bogatima je vrlo lako praštala grijeh.)

Tjedan dana prije događaja 11. rujna 2001. godine, prisustvovao sam raspravi s Dennisom Pragerom, jednim od poznatijih voditelja religijskog programa u Americi. On me je pozvao u emisiju da javno odgovorim na ono što je on nazvao direktnim pitanjima koja zahtijevaju potvrđan ili niječan odgovor, i ja sam to objeručke prihvatio. Bio je vrlo zadovoljan.

Moj se zadatak sastojao u tome da zamislim kako sam se predvečer našao u nepoznatom gradu. Zatim sam trebao zamisliti kako mi se približava velika skupina ljudi. Da li bih se ja osjećao sigurnim ili nesigurnim kad bih znao da se ta grupa upravo vraća s molitvenog sastanka? Kao što čitatelj, vjerojatno, i sam vidi ovo nije pitanje na koje se može odgovoriti sa »da« ili »ne.« No, ja sam na njega spremno odgovorio bez obzira na to što je bilo hipotetsko. »Nabrojiti ću samo imena gradova koja počinju s »B,« Belfast, Beirut, Beograd, Bombaj, Betlehem

i Bagdad u kojima sam doživio upravo takvo neugodno iskustvo. U svakom slučaju, mogu reći da bih se odmah uplašio. Mogu i objasniti zbog čega bih takvu grupu ljudi koja se vraća s religijskog obreda smatrao prijetnjom.«

Dopustite mi da u vrlo kratkim crtama opišem grubosti potaknute religioznošću s kojima sam se susreo u spomenutim gradovima. U Belfastu sam vidio kako u ratu dviju različitih kršćanskih sekta gore cijele ulice, i razgovarao s ljudima kojima su odredi smrti suprotstavljenih religijskih skupina oteli, ubili i mučili rođake ili prijatelje, često samo zato što su pripadali drugoj vjeroispovijesti. U Belfastu sam čuo jedan stari vic o čovjeku kojeg su zaustavili na ulici i upitali koje je vjeroispovijesti. Kad je odgovorio da je ateist zapitali su ga: Jeste li protestantski ili katolički ateist? Mislim da ovo dobro pokazuje kako je ta opsesija zatrovala čak i legendarni smisao za humor lokalnog stanovništva. U svakom slučaju, ovo o čemu sam govorio zaista se dogodilo jednom mom prijatelju i to njegovo iskustvo zacijelo nije bilo nimalo zabavno. Tobožnji izgovor za ove divljačke izgrede je suparništvo naroda, ali u međusobnoj komunikaciji suparničkih plemena ima termina koji su vrlo uvredljivi za pripadnike druge vjere (»Prods*« i »Teagues**«) Godinama je protestantski orijentirano društvo odvajalo i tlačilo katolike. I zaista, u danima osnivanja Sjeverne Irske, postojao je slogan: »Protestantski parlament protestantima.« Iako za nastanak sektaštva ne treba poseban povod, možete biti sigurni da će ono uvijek izazvati recipročnu pojavu. U jednoj je stvari katoličko vodstvo bilo složno. Oni su željeli škole u kojima je glavnu riječ vodila crkva i segregaciju stanovništva kako bi lakše uspostavili kontrolu. I tako su, u ime Boga, novim generacijama školaraca počeli usađivati staru mržnju, a to čine i danas. (Sam pojam »usađivanje***« izaziva kod mene nelagodu: ista riječ na engleskom označava i električnu napravu kojom su grupe vjerskih fanatika svojim žrtvama lomili koljena.)

Kad sam prvi puta, u ljeto 1975. godine, vidio Bejrut još su ga uvijek nazivali »Parizom Istoka« No, ubrzo se taj raj na Zemlji pretvorio u leglo raznovrsnih zmija. Grad je preplavilo veliko mnoštvo vjerskih skupina čiji su odnosi bili »uređeni« sektaškim državnim ustavom. Prema zakonu predsjednik je trebao biti kršćanin, obično katolik maronit, predsjednik sabora musliman, i tako dalje. Ispostavilo se da taj sustav

* Pogrdan naziv za protestante (opaska prevoditeljice)

** Pogrdan naziv za katolike (opaska prevoditeljice)

*** »Drill« ima nekoliko značenja: bušilica, bušiti, obučavati, poučavati, drilati... (opaska prevoditeljice)

od samog početka loše funkcionira, zato što institucionalizira razlike između vjera, klasa i etničkih skupina. (Šijitski muslimani dospjeli su na dno društvene ljestvice, dok su Kurdima potpuno oduzeta građanska prava.)

Najjača katolička stranka bila je ustvari katolička milicija nazvana Falanga, ili »Phalanx,« koju je osnovao Libanonac, manorit Pierre Gemayel, silno nadahnut posjetom Hitlerovoj Njemačkoj u vrijeme održavanja Olimpijade u Berlinu 1936. godine. Kasnije će ta stranka postati zloglasna diljem svijeta zbog masakra nad Palestincima u izbjegličkim logorima u Sabri i Šatili 1982. godine, kojega su počinili po naređenju generala Šarona. Činjenica da jedan židovski general surađuje s fašističkom strankom možda izgleda groteskno, ali sve postaje jasnije kad znamo da su im muslimani bili zajednički neprijatelji. Izraelski upad u Libanon je te iste godine potaknuo nastanak Hezbolaha, skromno nazvanog »Božjom strankom«, koji je mobilizirao potlačeni sloj šijita i postepeno ga okrenuo prema teokratskoj diktaturi u Iranu koja je preuzela vlast tri godine prije toga. Predivni je Libanon, isto tako, bio mjesto na kojem su, nakon što su od pripadnika organiziranog zločina naučili kako izvoditi otmice, vjernici prvi puta upoznali svijet i s ljepotama bombaškog samoubojstva. Još mi je uvijek pred očima otkinuta glava na cesti pored potpuno razrušene zgrade francuske ambasade. Sve u svemu, instinktivno prelazim cestu kad god sretnem skupinu koja se vraća s molitvenog skupa.

I Bombaj su smatrali biserom Istoka, s niskom svjetala uzduž promenade i s prekrasnom britanskom kolonijalnom arhitekturom. Bombaj je bio jedan od najraznolikijih i etnički najraznovrsnijih gradova Indije, čije je mnogostruke slojeve teksture tako pametno analizirao Salman Rushdie – osobito u Maorovom posljednjem dahu – i Mira Nair u svojim filmovima. Istina je da je ovdje bilo uličnih borbi i u razdoblju između 1947. i 1948. godine, kada su muslimanski zahtjevi za posebnom državom i činjenica da je Kongresnu stranku predvodio pobožni hindus upropastili veliki povijesni pokret za uspostavu indijske samouprave. No isto je tako točno da se u Bombaj slilo gotovo isto onoliko ljudi koliko ih je u tom trenutku religiozne krvožednosti pobjeglo iz grada. I dalje je postojao izvjesni oblik kulturnog suživota kao što je to često slučaj s gradovima uz more koji su izloženi utjecajima izvana. Parsi – bivši zoroastrijanci koji su bili protjerani iz Perzije – predstavljali su respektabilnu manjinu u gradu koji je, isto tako, pružio gostoprimstvo povijesno značajnoj židovskoj zajednici. No, to nije bilo dovoljno gospodinu Balu Thackerayu i njegovom pokretu hinduskih

nacionalista nazvanom Shiv Sena, koji je 1990.-tih odlučio da zavlada Bombajem u ime svojih istomišljenika i koji je na gradske ulice doveo gomile razbojnika i siledžija. Samo zato da bi pokazao svoju moć, naredio je da se ime grada promijeni u Mumbai. To je bio jedan od razloga zbog kojih sam odlučio da grad uvrstim na svoju listu pod njegovim tradicionalnim imenom.

Beograd je do 1980.-tih bio glavni grad Jugoslavije ili zemlje južnih Slavena, što samo po sebi znači da je bio glavni grad jedne multietničke i multikonfesionalne države. Međutim, jedan mi je hrvatski intelektualac i ateist jednom prilikom rekao nešto što je, baš kao i u Belfastu, imalo oblik opore šale. Kad kažem ljudima da sam ateist i Hrvat, rekao je, oni me pitaju kako mogu dokazati da nisam Srbin. Biti Hrvat, drugim riječima, znači biti rimokatolik. Ako si Srbin, odmah moraš biti i pravoslavac. To je četrdesetih godina dvadesetog stoljeća potaklo nastanak nacističke marionetske države osnovane u Hrvatskoj pod patronatom Vatikana koja je, prirodno, nastojala iskorijeniti sve Židove s tog područja i koja je provodila kampanju nasilnog pokrštavanja pripadnika drugih vjerskih zajednica. Pogubili su ili u logor pokraj mjesta Jasenovca poslali na desetke tisuća kršćana. Režim Ante Pavelića i njegovoga Ustaškog pokreta bio je toliko gnusan da su čak i neki njemački oficiri nijekali svaku povezanost s njim.

Kad sam, 1992. godine, posjetio jasenovački logor vojnička čizma bila je na drugoj nozi. Srpske vojne snage pod zapovjedništvom Slobodana Miloševića brutalno su granatirale hrvatske gradove Vukovar i Dubrovnik. Pretežno muslimanski grad Sarajevo nalazio se pod opsdom i bio izložen neprekidnom bombardiranju. Na drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, osobito onima uz rijeku Drinu, cijela su sela bila poharana a njihovo stanovništvo izmasakrirano tijekom akcija koje su Srbi nazivali »etničkim čišćenjem.« Vjerojatno bi bilo bliže istini da to nazovemo »religijskim čišćenjem.« Milošević je bio bivši komunistički birokrat koji se preobrazio u ksenofobičnog nacionalista, a u njegovom protumuslimanskom ratnom pohodu, kojim je htio prikriti svoju namjeru da Bosnu pripoji »Velikoj Srbiji,« većinom su sudjelovali pripadnici paravojnih postrojbi nad kojima je on imao apsolutnu kontrolu. Te su bande, sastavljene od religioznih fanatika, često imale blagoslov pravoslavnih svećenika i biskupa, a ponekad su kao pojačanje pristizala i njihova pravoslavna braća, »dobrovoljci« iz Grčke i Rusije. Oni su pokušali uništiti sve tragove otomanske civilizacije. Naročito je okrutno bilo rušenje nekoliko prastarih minareta u Banjoj Luci, koje